

UOT 94(479.242)

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.25>

HACIFƏXRƏDDİN SƏFƏRLİ

DƏRƏLƏYƏZ MAHALI ƏHALİSİNİN ETNİK TƏRKİBİ VƏ EPİQRAFİK ABİDƏLƏRİNDƏN BƏZİ NÜMUNƏLƏR HAQQINDA QEYDLƏR

Məqalədə XVI-XIX əsrlərə aid qaynaqlar əsasında Dərələyəz mahalı əhalisinin etnik tərkibindən və epigrafiya abidələrindən bəzi nümunələr haqqında bəhs edilir. Mövcud qaynaqlara əsasən qeyd olunur ki, ərazinin yerli əhalisi Azərbaycan türkləri olmuş, burada digər xalqlar, xüsusilə ermənilər çox azlıq təşkil etmişlər. Ancaq XIX əsrin əvvəllərində Rusiya tərəfindən həyata keçirilən köçürmələr nəticəsində ərazidə ermənilərin sayı süni surətdə artırılmışdır. Köçürmələrə, xüsusilə Sovet hakimiyyəti illərinə qədər ərazidə Azərbaycan sənətkarları tərəfindən yaradılmış çoxlu tarix-mədəniyyət abidələri, o cümlədən epigrafiya abidələri olmuşdur. Məqalədə həmin abidələrdən bir neçəsi haqqında bəhs olunur. Təəssüf ki, bu abidələr Sovet hakimiyyəti illərində, xüsusilə 1988-ci ildə ortaya atılan Dağlıq Qarabağ problemi ilə əlaqədar başlayan hadisələrdən sonra tamamilə məhv edilmiş yaxud da erməniləşdirilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Dərələyəz, kitabə, sənduqə, mahal, Axta, Köçbəy, erməni.

Giriş. Tarixi Azərbaycan ərazisinin zəngin tarix və mədəniyyətə malik olan bölgələrindən biri də xalq arasında tanındığı kimi Dərələyəz mahalıdır. Ümumi sahəsi 2304 kvadrat kilometr olan mahalın ərazisi şimaldan Basarkeçər yaylası, şərq tərəfdən Zəngəzur silsiləsi, cənubda Ələyəz dağları, qərbdə isə Səlim aşırımı yerləşən uca dağlarla əhatə olunmuşdur. Sovet hökuməti tərəfindən XX yüzilliyin əvvəllərində Ermənistanə verilənədək mahalın ərazisində xalqımızın içərisindən çıxmış görkəmli sənətkarlar tərəfindən orta əsrlər zamanı yaradılmış həddindən çox tarix və mədəniyyət abidələri olmuşdur. XIX yüzillikdə Rusiya çarizminin köçürmə siyasətinə uyğun olaraq bu ərazidə yerləşdirilən ermənilər həmin abidələrin bir qismini məhv etsələr də, bu proses XX yüzillikdə, Sovet hakimiyyəti illərində sistemli xarakter almışdır. Xalqımızın ümummilli lideri, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev 18 dekabr 1997-ci ildə imzaladığı “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” Fərmanında deyilir: “Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidən – min illər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılıb viran edilmişdir” [1].

Bu məsələni daim diqqətdə saxlayan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev 24 dekabr 2022-ci ildə Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşündə bu haqda danışmış və demişdir: “Əfsuslar olsun ki, ermənilər Qarabağdakı kimi, Qərbi Azərbaycanda da bizim bütün tarixi, dini abidələrimizi yerlə-yeksan ediblər, dağıdıblar, azərbaycanlıların tarixi irsini silmək istəyiblər” [3]. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin də qeyd etdiyi kimi, Qərbi Azərbaycanda xalqımızın minilliklər boyu yaratdığı mədəni irsimizin əksəriyyəti erməni vandalları tərəfindən məhv

edilmiş, müəyyən bir hissəsinin isə üzərində əməliyyatlar aparılaraq saxtalaşdırılmış, üzərinə ermənilərə məxsus kitabələr, təsvirlər həkk edilməklə “erməniləşdirilmişdir”. Məsələn, mahal ərazisindəki xalqımıza məxsus XII-XIII əsrlərə aid Əxi Təvəkkül zaviyəsi, Səlim (Şah Abbas) karvansarası məhz bu yolla “erməniləşdirilmiş” və beynəlxalq aləmə erməni mədəniyyəti nümunəsi kimi təqdim edilməkdədir.

Dərələyəz mahalı əhalisinin etnik tərkibi. Bir sıra qaynaqlar, xüsusilə orta əsr yazılı mənbələri təsdiq edirlər ki, Dərələyəz mahalının əhalisi əsasən Azərbaycan türklərindən ibarət olmuşdur. Orta əsr Osmanlı və XIX yüzilliyə aid rus dilli qaynaqlarda Dərələyəz mahalının etnik tərkibi, toponimləri və s. haqqında çox dəyərli məlumat gəlib çatmışdır. Osmanlılar tərəfindən tərtib olunmuş XVI əsrin sonlarına aid “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə Dərələyəz mahalı “Dərələyəz nahiyəsi” kimi verilmiş və orada nahiyəyə daxil olan və vergi verəcək kəndlərin adları qeyd olunmuşdur. Bu kəndlərin əksəriyyətinin adları Azərbaycan mənşəlidir. İcmal dəftərinin məlumatlarından aydın olur ki, təxminən 100 kənd və məzrədən ibarət olan bu yaşayış məskənləri hər il osmanlılara 380.947 ağca vergi ödəyirmiş [2, s. 57-60].

“İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndən təxminən 240 il sonra yenə də osmanlılar tərəfindən tərtib olunmuş “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə də mahal Dərələyəz nahiyəsi kimi qeyd olunmuşdur. 1727-ci ilə aid “Dəftər”in məlumatına görə, XVIII əsrin I qərində, “Dəftər” tərtib olunarkən Dərələyəzdə 100-dən artıq kənd və məzrə olmuşdur [5, s. 33-36, 287-360]. Bu yaşayış məskənlərinin də demək olar ki, əksəriyyətinin adı Azərbaycan-türk dilindədir. Dəftərdən əldə olunan məlumatlar təsdiq edir ki, həmin vaxt mahal ərazisinin əsas əhalisini azərbaycanlılar təşkil etmiş, orada qeyri-müsəlmanların sayı çox cüzi olmuşdur. Mahalın əhalisi əkinçiliklə və heyvandarlıqla məşğul olmuşdur.

İ.Şopenin məlumatına görə Rusiyaya ilhaq edilərkən Dərələyəz Naxçıvan əyalətinin tərkibində 5 mahalından biri olmuşdur. Həmin vaxt mahalda 78 kənd və qışlaq olmuşdur [6, s. 611-622]. Bu kəndlərdə 4583 müsəlman-türk, 58 ailədə birləşən 141-i kişi, 147-si qadın olmaqla 288 erməni yaşamışdır [6, s. 611-622]. Çarizmin köçürmə siyasətinə uyğun olaraq mahal ərazisinə İrandan 507 erməni ailəsi (1453 kişi, 1332 qadın olmaqla cəmi 2785 nəfər), Türkiyədən isə 8 ailə (17 kişi, 10 qadın olmaqla cəmi 27 nəfər) köçürülmüşdür. İ.Şopenin məlumatından görünür ki, Rusiya ilə birləşdirilən zaman mahalda erməni əhalisi çox cüzi, cəmi 288 nəfər olmuşdur. Ancaq Rusiya hökuməti məqsədli şəkildə çox qısa müddətdə, yəni 1828-1829-cu illərdə bu əraziyə birdən-birə özündə 2802 nəfəri birləşdirən 555 erməni əhalisi köçürmüşdü. Nəticədə mahalda erməni əhalisinin xüsusi çəkisi xeyli artırılmışdı. Ancaq XIX yüzillik boyu davam etdirilən köçürmələr nəticəsində Dərələyəz mahalında ermənilərin sayı süni şəkildə daha da artırılmışdı.

Rusiyaya ilhaq edildikdən sonra mahal statusunda olan Dərələyəz çarizmin Cənubi Qafqazda yaratdığı yeni inzibati-ərazi bölgüsünə əsasən 1870-ci ildə Şərur mahalı ilə birləşdirildi və Şərur-Dərələyəz qəzası yaradıldı. Şərur-Dərələyəz qəzası isə 1849-cu ildən mövcud olan İrəvan quberniyasının tərkibinə daxil edildi. Beləliklə, Dərələyəz mahalı Şərur-Dərələyəz qəzasının tərkibində 1917-ci ilədək İrəvan quberniyasının tərkibində qalmışdı.

Azərbaycan ərazisində yerləşdirilən ermənilər XIX yüzilliyin sonlarında özlərinin bir sıra partiya və təşkilatlarını yaratdıqdan və təşkilatlandıqdan sonra Azərbaycana qarşı ərazi iddialarına başladılar və öz xülyalarını gerçəkləşdirmək üçün çoxlu kütləvi qırğınlar, soyqırımlar və deportasiyalar həyata keçirdilər. Bu vəhşiliklər Dərələyəz mahalında da özünü güclü şəkildə göstərdi. Dərələyəz əhalisi dəfələrlə zorakılıqlara, vəhşiliklərə məruz qalmış, günahsız insanlar qətlə yetirilmişdir. 28 aprel 1920-ci ildə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduq-

dan az sonra ermənipərəst Rusiya K(b)P-nin Qafqaz Bürosu Azərbaycan SSR rəhbərliyinin razılığı olmadan, Naxçıvanın Şərur-Dərələyəz bölgəsinin Ermənistana verilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir. 1930-cu ildə bütün SSRİ ərazisində rayonlaşdırma aparılarkən artıq Ermənistanın tərkibində olan Dərələyəz mahalı Keşişkənd və Soylan rayonlarına bölündü. Beləliklə, düşünülmüş şəkildə Azərbaycan xalqına məxsus Dərələyəz toponimi aradan qaldırıldı.

Dərələyəz mahalının epiqrafik abidələrindən bəzi nümunələr. Orta əsrlər zamanı əraziyə səfər edən səyyahların və digər insanların yol qeydləri və Sovet hakimiyyəti illərində Ermənistanda azda olsa tədqiqat aparan azərbaycanlı alimlərin (məsələn, sonralar AMEA-nın müxbir üzvü olmuş M.Nemət və s.) əsərlərində verilən məlumatlar şahidlik edirlər ki, qədim Azərbaycan torpağı olan Dərələyəz mahalı müxtəlif təyinatlı bir sıra tarix və mədəniyyət abidələri ilə zəngin olmuşdur. Bu abidələrin çoxunun üzərində müsəlman epiqrafikasına aid kitabələr həkk edilmişdir. Həmçinin ərazidə orta əsr Azərbaycan sənətkarları tərəfindən hazırlanmış və qəbiristanlıqlarda qalmış başdaşı, sənduqə və daşdan hazırlanmış qoç heykəlləri üzərində yazılmış çoxlu kitabələr də olmuşdur. Bu abidələrin az bir qismi müəyyən vaxtlarda tədqiqatçılar tərəfindən tədqiq olunsalar da, böyük əksəriyyəti dövrün tələblərinə uyğun olaraq tədqiqatçıların diqqətindən kənar qalmış, sistemli tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir.

1988-ci ildə ermənilər tərəfindən ortaya atılan Dağlıq Qarabağ problemi ilə əlaqədar Azərbaycan türkləri bütün Qərbi Azərbaycandan, o cümlədən Dərələyəz mahalından deportasiya edildikdən sonra ərazidəki maddi-mədəniyyət abidələri düşünülmüş surətdə məhv edilməyə başladı. Qeyd etmək lazımdır ki, ermənilər bu işə hələ son hadisələrdən çox-çox əvvəllər, bu ərazilərə köçürüldükləri vaxtlardan başlamışdılar. 29 noyabr 1920-ci ildə qondarma Ermənistan Sovet Sosialist Respublikası yaradıldıqdan sonra isə bu iş sistemli xarakter aldı. Ermənilər həmin vaxtlar Azərbaycan türklərinə məxsus yaşayış məskənlərinin adlarını və digər toponimləri dəyişdirib erməniləşdirir, tarixi-memarlıq abidələrini məhv edirdilər. Bununla kifayətlənməyən erməni vandalları qəbirüstü xatirə abidələri üzərində həkk edilən müsəlman epiqrafikasına aid təsvir və kitabələri məhv edərək onların yerinə erməni kitabələri və təsvirləri həkk edir, xalqımıza məxsus bədii daşyonma sənəti nümunələrini muzeylərdə yerləşdirir, şəhərlərin küçə və meydanlarına düzərək erməni mədəniyyəti nümunələri kimi təbliğ edirdilər. Vəhşiləşmiş ermənilər bu abidələrin yerləşdiyi Azərbaycan türklərinə məxsus qəbiristanlıqları isə şumlanaraq məhv edir, əkin sahələrinə çevirir, onların yerində bağ salır, taxıl əkirdilər. Məhz onların Azərbaycan xalqının mədəni irsinə vandal münasibətinin nəticəsində Sisyan rayonunun Urud kəndindəki çox dəyərli və əhəmiyyətli abidələri özündə saxlayan Urud qəbiristanlığı və digər məzarlıqlar vəhşicəsinə dağıldı. Bu iş XX yüzilliyin son onilliyində mütəşəkkil və planlı surətdə başa çatdırıldı.

Məhz bu səbəbdən dostum, etnoqraf alim, mərhum Hacı Qadir Qədirzadənin 1983-cü ildə Dərələyəz mahalında etnoqrafik material toplamaq məqsədi ilə ezamiyyətdə olarkən Axta və Köçbəy kəndlərində rast gəldiyi bir neçə qəbirüstü xatirə abidəsinin foto-şəklini götürmüşdü. Dərələyəzdən səfərdən qayıtdıqdan sonra həmin foto-şəkilləri mənə təqdim etdi. Alimin təqdim etdiyi bir neçə qəbirüstü xatirə abidəsinin foto-şəkillərinə əsasən onlar tədqiq edilərək elmi dövriyyəyə daxil edildi.

Tədqiqata cəlb olunan abidələr Soylan rayonunun Axta və Köçbəy kəndlərində qeydə alınmışdır. Rayon mərkəzindən 15 km məsafədə yerləşən Axta kəndinin əhalisi qədim zamanlardan zəyərək bitkisindən yağ çıxartmaqla məşğul olduqlarına görə, yaşayış məskəninə bəzən Bəzixana da deyilmişdir [4, s. 102]. “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”nin məlumatlarından aydın olur ki, Axta kəndi XVI yüzilliyin sonlarında ildə 2900 ağça vergi ödəmişdir

[2, s. 60]. “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”nə görə də kənd XVIII əsrin I qərinəsində də 2900 ağca vergi ödəmişdir [5, s. 36, 354]. Mənbənin məlumatına görə kənddə ancaq azərbaycanlılar yaşamışdır [5, s. 354].

Rus məmuru İ.Şopen qeyd edir ki, Rusiyaya ilhaq olunan zaman kənddə 100 kişi, 87 qadın olmaqla 34 ailədə birləşən cəmi 187 nəfər yaşamışdır. Əhalinin hamısı Azərbaycan türklərindən ibarət olmuşdur [6, s. 619-622].

Axta kəndinin qəbiristanlığında qeydə alınmış bir qoç heykəli tipli qəbirüstü xatirə abidəsinin üzərində kitabə olmasa da, bədii cəhətdən çox gözəl hazırlanmışdır. Yerli əhalinin söylədiyinə görə, bu abidə 1918-ci ildə Axta kəndində erməni quldurları ilə döyüşdə həlak olmuş türk zabitinin xatirəsinə hazırlanmış və onun qəbri üzərində qoyulmuşdur. Qoç fiqurunun belində ay və beşguşəli ulduz təsviri həkk olunmuşdur.

Bu abidə təsdiq edir ki, 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan türklərini erməni soyqırımından qorumaq üçün türk zabit və əsgərləri Dərələyəzə də gəlmiş və orada erməni quldurlarına qarşı vuruşmuşlar. Həmin vaxt döyüşlərdə həlak olan türk əsgər və zabitlərinin məzarlarına Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi (məsələn, Bakı-Şamaxı yolunun kənarında, Ordubad bölgəsində və s.), Qərbi Azərbaycanda da böyük hörmət və ehtiramla yanaşılmış, onların xatirəsi əziz tutulmuşdur.

Dərələyəz mahalının Axta kəndində başqa bir qoç heykəli də qeydə alınmışdır. Həmin qoç heykəlinin qarın hissəsində ərəb dilində kitabə həkk edilmişdir. Kitabənin mətni belədir: “Mərhum Nabat Hüseynəli oğlu”.

Kitabənin tarixi yoxdur. Ancaq onu paleoqrafiya xüsusiyyətlərinə görə XVIII əsrə aid etmək olar.

Yenə də Axta kənd qəbiristanlığında boz rəngli daşdan hazırlanmış və tamamilə salamat qalmış başqa bir qoç fiquru qeydə alınmışdır. Fiqurun yanları və boyun hissəsi bir neçə aypara şəklində işlənmişdir. Fiqurun üzərində ərəb dilində kitabə yazılmışdır. Kitabənin mətni belədir: “Haqverdinin oğlu Şahrzanın vəfat tarixi. 1285-ci il”.

Hicri-qəməri təqviminə il 1285-ci il, miladi təqviminə il 1868-ci il müvafiqdir.

Qəbirüstü xatirə abidələrinin qeydə alındığı kəndlərdən biri də Köçbəy kəndi olmuşdur. Kənddə ancaq Azərbaycan türkləri yaşamışdır. Əhali əkinçilik, maldarlıq və arıçılıqla məşğul olmuşdur [4, s. 318]. Köçbəy kəndinin adı “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə [2, s. 59] və “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”də [5, s. 35, 346] Qoçbəy kimi qeyd olunmuşdur. Hər iki mənbəyə görə kəndin əhalisi hər il 1900 ağca vergi ödəmişdir. İ.Şopenin əsərində isə kəndin adı “Köçbəy” kimi qeyd olunmuşdur (6, s. 619). Həmin vaxt kənddə cəmi 25 nəfər (6 ailə – 13 kişi, 12 qadın) müsəlman-türk yaşamışdır (6, s. 619-622).

Köçbəy kəndində qeydə alınmış sənduqə tipli bir qəbirüstü xatirə abidəsi gözəl sənətkarlıq nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir. Sənduqənin bir tərəfi dərininə oyulmuş, sonra isə oyulmuş hissəni iki yerə bölmək şərti ilə soldan-sağa, təxminən abidənin mərkəzinədək qabartma yolu ilə düz xətt çəkilmişdir. Xəttin üstündə və altında qarşı-qarşıya dayanmış iki heyvan təsvir olunmuşdur. Oyuğun xətlə bölünməyən hissəsində isə ayaq üstə dayanmış bir adam, onun arxasında isə ata minmiş bir süvari təsvir olunmuşdur. Bu abidə Zəngəzur bölgəsinin Urud kəndindəki qəbiristanlıqda olan sənduqə tipli xatirə abidələri ilə çox oxşardırlar. Hazırlanma texnikasına, üstündəki təsvirlərin hədsiz oxşarlığına, həmçinin ərazicə yaxın olmalarına əsasən onların eyni sənətkarlıq mərkəzində hazırlanması fikrindən yayınmaq olmur. Bu abidənin Urud abidələri ilə eyni dövrə – XV-XVI əsrlərə aid etmək olar.

Sənduqənin səthində müsəlman epiqrafikasına aid kitabə olsa da, çox aşınmaya məruz

qaldığından onu oxumaq mümkün deyildir.

Köçbəy qəbiristanlığında bədii daşyonma sənəti nümunəsi kimi diqqəti cəlb edən daha iki sənduqə formalı qəbirüstü abidə qeydə alınmışdır. Bu abidələrin də yan tərəflərində gözəl təsvirlər həkk edilmişdir. Ancaq təəssüf ki, bu abidələrin də səthində yazılmış kitabələr yan tərəflərdəki təsvirlərə nisbətən təbii qüvvələrin təsirinə daha çox məruz qaldığından güclü şəkildə aşınmış və oxunmaz vəziyyətə düşmüşlər.

Bədii daşyonma sənətinin gözəl nümunələri kimi diqqəti cəlb edən Axta kəndindən qeydə alınmış qoç heykəlləri və Köçbəy kəndindən qeydə alınmış sənduqə tipli qəbirüstü abidələr sübut edirlər ki, Azərbaycanın bir sıra yerlərində olduğu kimi, qərb bölgəsində də daş üzərində işləmə və bədii daşyonma sənəti yüksək inkişaf səviyyəsində olmuşdur. Orta əsr Azərbaycan-türk heykəltəraşlığının gözəl örnəklərindən olan qoç heykəlləri və Azərbaycan-türk memarlığına məxsus kiçik memarlıq ünsürləri ilə zəngin olan sənduqə tipli qəbirüstü xatirə abidələri təkzibolunmaz sürətdə təsdiq edirlər ki, indiki Ermənistan Respublikası yerləşən torpaqlar tarixən Azərbaycana məxsus olmuş və onun üzərində qədim zamanlardan Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Haqqında qısa şəkildə danışdığımız bu abidələr isə Azərbaycan xalqının min illər boyu məxsus olduqları torpağa vurduqları möhür olduğundan vandal ermənilər həmin abidələri vəhşicəsinə məhv etmişlər və ya saxtalaşdıraraq erməniləşdirmişlər.

Nəticə. Bütün bu tarix və mədəniyyət abidələri təkzibolunmaz şəkildə sübut edir ki, Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşündə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin dediyi kimi “Qərbi Azərbaycan tarixi Azərbaycan diyarıdır, şəhərlərin, kəndlərin adları Azərbaycan mənşəlidir və biz yaxşı bilirik ki, indiki Ermənistan ərazisində tarix boyu Azərbaycan xalqı yaşayıb. İndi əsas vəzifə ondan ibarətdir ki, dünya ictimaiyyəti də bunu bilsin” [3].

Burada qeyd etmək yerinə düşər ki, əslən Dərələyəz mahalının Qovuşuq kəndindən olan Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı olmuş filologiya elmləri doktoru, professor, mərhum Həsən Mirzəyevin çox böyük zəhmət hesabına topladığı zəngin materiallar əsasında hazırlayıb 2004-cü ildə “Elm” nəşriyyatında nəşr etdirdiyi iri həcmli, 856 səhifəlik “Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı” kitabında əks olunan faktlar bu qədim Azərbaycan diyarı haqqında çox müfəssəl məlumat verən bir mənbədir [4]. Yurd həsrəti ilə yaşayan Həsən müəllim kitabın sonunda yazırdı ki,

Səndə mənim bağça-bağım qalıbdır,
Keçmişim, tarixim, tacım qalıbdır,
Cənnət kimi bir məkanım qalıbdır,
Mütləq gələcəyəm bil, Dərələyəz!
Çox ötüb keçsə də il, Dərələyəz!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən yüksək səviyyədə aparılan sistemli işlər də təsdiq edir ki, Qərbi Azərbaycan əhalisinin öz doğma ata-baba yurdlarına qayıdışı mütləq baş tutacaqdır. Dövlət başçısı məlum görüşdə inamla qeyd etmişdir ki, “biz birgə səylərlə Qərbi Azərbaycana Qayıdış Konsepsiyasını da işləməliyik. Qarabağ münaqişəsi həll olunandan sonra indi bizim gündəliyimizdə duran məsələ budur. Əlbəttə ki, Qarabağ münaqişəsi həll olunmayana qədər bu haqda danışmaq bəlkə də tez idi. Ancaq, mənə bu gün biz vaxt itirməməliyik. Qayıdış Konsepsiyası hazırlanmalıdır. Yenə də bu, necə deyər-lər, sülhsevər konsepsiya olmalıdır. ... Bu, çox sanballı sənəd olmalıdır” [3].

Hörmətli Prezidentimiz İlham Əliyevin bu tapşırığı yerinə yetirilmiş, Qərbi Azərbaycan icması tərəfindən Qərbi Azərbaycana Qayıdış Konsepsiyası işlənilib hazırlanmışdır. Artıq

bu istiqamətdə tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Buna Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Naxçıvan Muxtar Respublikasında səlahiyyətli nümayəndəliyinin, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin, Naxçıvan Dövlət Universitetinin və Qərbi Azərbaycan icmasının birgə təşkilatçılığı ilə 23-24 noyabr 2023-cü ildə Naxçıvan şəhərində keçirilən “Qərbi Azərbaycana qayıdış” festival-konqresi ən parlaq misal kimi göstərmək olar. Azərbaycan xalqı tam əminliklə inanır ki, hörmətli Prezidentimiz İlham Əliyevin çıxışlarında dəfələrlə səsləndirdiyi, bu möhtəşəm tədbirin açılış iclasında və konqresin bölmə iclaslarında vurğulandığı kimi və dövlətimiz tərəfindən bu istiqamətdə aparılan sistemli, məqsədyönlü işlər nəticəsində Qərbi Azərbaycan əhalisinin sülh yolu ilə öz ata-baba yurdlarına qayıdışı mütləq reallaşacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi – etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. “Azərbaycan” qəz., 1997, 19 dekabr.
2. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri / Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri akademik Ziya Bünyadov və t.e.n. Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı). Bakı: Elm, 1996, 184 s.
3. Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin nitqi. “Azərbaycan” qəz., 2022, 25 dekabr.
4. Mirzəyev H. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı. Bakı: Elm, 2004, 856 s.
5. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri / Araşdırma, qeyd və şərhlərin müəllifi Hüsəməddin Məmmədov. Tərcümə edənlər: Ziya Bünyadov və Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı). Bakı: Elm, 2001, 376 s.
6. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург: Типография императорской АН, 1852, 1231 с.

Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: seferli949@mail.ru

Hajifakhrəddin Səfərli

NOTES ON THE ETHNIC COMPOSITION OF THE POPULATION OF THE DARALAZ DISTRICT AND ON SOME EXAMPLES OF EPIGRAPHIC MONUMENTS

The article provides notes on some examples of epigraphic monuments and on the ethnic composition of the population of the Daralaz region, based on sources of the 16th-19th centuries. Based on available sources, it is noted that the indigenous population of the territory were Azerbaijani Turks, while other peoples, especially Armenians, constituted a minority. However, as a result of resettlement carried out by Russia at the beginning of the 19th century, the number of Armenians in the territory was artificially increased. Before the resettlement, especially during the years of Soviet power, Azerbaijani craftsmen created many historical

and cultural monuments, including epigraphic ones, in this territory. Several of these monuments are discussed in the article. Unfortunately, these monuments were destroyed or armenianized during the years of Soviet power, especially after the events related to the Nagorno-Karabakh problem.

Keywords: *Azerbaijan, Daralayaz, inscription, chest, district, Akhta, Kochbey, armenian.*

Гаджифахреддин Сафарли

**ЗАМЕТКИ ОБ ЭТНИЧЕСКОМ СОСТАВЕ НАСЕЛЕНИЯ
ДАРАЛЯЗСКОГО МАХАЛА И О НЕКОТОРЫХ ОБРАЗЦАХ
ЭПИГРАФИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ**

В статье приводятся заметки о некоторых образцах эпитафических памятников и об этническом составе населения Даралязского района, основанные на источниках XVI-XIX веков. Основываясь на имеющихся источниках, отмечается, что коренным населением территории были азербайджанские турки, в то время как другие народы, особенно армяне, составляли меньшинство. Однако в результате переселений, осуществленных Россией в начале XIX века, численность армян на территории была искусственно увеличена. До переселений, особенно в годы советской власти, азербайджанскими мастерами на этой территории было создано много памятников истории и культуры, в том числе эпитафических. В статье рассказывается о нескольких из этих памятников. К сожалению, эти памятники были полностью уничтожены или арменизированы в годы советской власти, особенно после событий, связанных с Нагорно-Карабахской проблемой.

Ключевые слова: *Азербайджан, Дараляз, надпись, сандуга, махал, Ахта, Кочбей, армянский.*

**Daxilolma tarixi: İlk variant 15.02.2024
Son variant 04.03.2024**